

SAĞLIK VE KÜLTÜR'ÜN BULUŞTUĞU ALAN: TIBBİ ANTROPOLOJİ

Melike Kaplan*

“İnsanlar, hastalıklara kültürün öngördüğü şekilde yakalanır”

Daniel G. Bates,

Genel olarak sağlık ve kültür ilişkisini konu edinen ve günümüzde bir alt alan olarak nitelenen “Tıbbi Antropoloji” kapsamındaki ilk çalışmalar, modern sağlık hizmetlerini kabul etmeyen geleneksel toplumlarda yapılan kültürel araştırmalardan oluşmaktadır. Halk kültürünün içinden çıkmış olan geleneksel tıp uygulamaları ve bunların modern tıpla karşı karşıya geldiği noktalar, geleneksel-modern tıp ayrımı, sağlık ve hastalık kavramlarının ve süreçlerinin kültürel boyutları sosyal bilimlerin pek çok alanında ilgi duyulan konulardan olmuştur. Halkbilim’in temel çalışma alanlarından olan “Halk Hekimliği” de tarihsel süreci içinde sağlık ve hastalık ilişkisini kültürel boyutuyla konu edinmiştir.

Sağlık ve hastalık ilişkisinin araştırılmasında, şimdiye kadar yapılmış az sayıdaki “etnografik” çalışma, daha çok yerel bilgilerin derlenmesine dayanmaktadır. Günümüzde geleneksel-modern tıp karşıtlığı ile geleneksel tıba ve yeniden üretilen biçimlerine (alternatif/popüler tıp) olan ilgi arttıkça, bu konular sosyal bilimlerin çeşitli dallarında popüler birer araştırma alanı haline gelmiştir. “Yerel tıp” (*ethnomedicine*) veya “halk tababeti/sağaltmacılığı” (*folk medicine*) olarak da adlandırılan geleneksel tıp (*traditional medicine*),

* Dr.Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Halkbilim Bölümü Araştırma Görevlisi,

sağlık ve hastalığa ilişkin bilgi ve uygulamaların kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla oluşan, her aktarımıyla birlikte aynı zamanda yeniden üretilen “sözlü” sağlık bilgisini nitelemektedir. Bu nedenle ancak derleme çalışmalarıyla gün ışığına çıkabilecek halka ait tedavi pratiklerinin araştırılmasında kültürel çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Hastalıkların toplum tarafından düşünülen farklı nedenleri, tedavi yöntemlerini de etkilemektedir. Kültürel dokunun araştırılması, halkın sağlık-hastalık kavramlarına ve sürece bakış açısı, bunun toplum açısından önemi ve değerinin yalnızca modern tıbbın yapacağı çalışmalarla sağlanamayacağı bir gerçektir.

“Tıbbi antropoloji” (medical anthropology), sağlık ve hastalık ile bunun kültürle olan ilişkisini çeşitli yönleri ve geniş boyutuyla ele alan, özetle hastalık sürecinin incelenmesinde “kültürel” etmenleri araştıran antropolojinin alt alanı olarak nitelendirilebilir (Barnard&Spencer, 2000: 358). Tıbbi antropoloji çalışmalarında genellikle betimleyici ve karşılaştırmalı bir yaklaşım sergilenmektedir. Bazı antropologlara göre, hangi adla anılırsa anılsın, tıbbi antropoloji antropolojinin “uygulamalı antropoloji” dalı içinde yer almaktadır. Böyle bir vurgu yapan araştırmacılar, hastalık algısı ve tedavi yöntemlerinin araştırılmasında tıbbi antropolojinin uygulamalı yönünün önemini ön plana çıkarmaktadırlar (bkz. Bates, 2009: 493). Özellikle son dönemlerde bazı klinik çalışmaların çözümlenmesinde antropolojik bilginin uygulanması, alana ait ilginin ve bilgi düzeyinin artışının ipuçlarını da vermektedir. Genel olarak akademik düzeyde tıbbi antropoloji çalışmalarının başlaması, 1980’li yıllar olarak tarihlendirilmiştir. Literatüre baktığımızda özellikle ABD’de son 20 yılda bu alanda yapılan çalışmaların hızla arttığını söyleyebiliriz. Alana olan ilgi ve gelişmenin nedenleri arasında, sadece hastalığa ilişkin antropolojik söylemlerin artması değil; aynı zamanda doktorların ve halk sağlığı uzmanlığının da sosyal bilimlerle olan yoğun ilişkisini vurgulamak gerekir (Levinson&Ember, 1996:760).

Kısaca diyebiliriz ki hastalık, sağlık ve tedavinin kültürel boyutuyla ele alınması, uygulanması ve anlaşılmasına antropolojik yaklaşımların uyarlanması olan tıbbi antropoloji, biyolojik unsurlara etki eden sosyal/kültürel unsurları ele alarak ve önceleyerek tıbbi yaklaşmaktadır. Günümüzde bilimsel ya da modern tıp denilen yöntemler, hastayı ilaç yoluyla tedavi ederken, kişiyi öncelikle fiziksel olarak iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Tıbbi antropoloji ise, hastalığın kültürel nedenlerine vurgu yapmakta; hastalığı araştırırken hem hastalığa neden olan kültürel sebepleri hem de hastalığın yol açtığı sosyal etkileri göz önünde bulundurduğu için kültüre göre iyileştirme yollarını da önermektedir.

Tıbbi Antropoloji Açısından Sağlık ve Hastalık

Sosyal bilimler ve sağlık bilimlerinin buluştuğu bu alanda, Burton ‘un (1970:280) ifade ettiği gibi, sosyal bilimciler sağlık mensuplarına toplumun hastalıklar hakkındaki düşüncelerinin objektif değerlendirilmesinin yapılması konusunda yardım eder; hastalıkların toplum tarafından düşünülen sebepleri ve bertaraf edilme şekillerine dair bilgi edinmede yardımcı olurlar. Burton’a göre sağlık alanında çalışanların, hastalığın nedenleriyle ilgili çeşitli düşünceleri vardır. Sosyal bilimlerin sağlık eğitimcisine yapacağı hizmetlerden biri, toplumun değişik problemlerinin toplum açısından önemini ve değerini sağlık alanında çalışanlara göstermeye yardımcı olmaktır. Sosyal bilimler, hastalıkların toplum tarafından düşünülen nedenleri ve çözümlerine dair bilgi edinmekte

sağlıkçılara önemli katkılar sağlar. Yazar, “sağlık çalışanı toplumun aktif işbirliğini istiyorsa, çalışmalarına öncelikle toplum için önemli konulardan başlamalıdır, sağlık mensubunun en az bir yabancı kültürü iyi anlamasının kendi kültürüne karşı daha temkinli olmasını sağlayacağı açıktır” diyerek kültürün önemini vurgulamaktadır.

Hastalık ve tedavi sürecinin araştırılmasında “kültür”ü merkeze alarak çalışmalar yapan tıbbi antropologlar açısından önemli sorun alanlarından birinin kavramların kullanımı konusunda olduğu göze çarpmaktadır. Kavramların kültürle olan bağlantısının önemi, bu alanda biraz daha ön plana çıkmaktadır. Hastalığın toplum tarafından ne ifade ettiği ve tedavi seçeneklerine karar verilmesi süreci öncelikle kavramların doğru anlaşılması ile başlar. Tıbbi antropoloji çalışmaları bu yönüyle de kültürel sistemlerin ve kültürel temelli hastalıkların anlaşılmasında etkili olmuştur. Modern/bilimsel tıbbi yöntemlerin ulaşamadığı “yerel” kültürel bilgilere ulaşarak herhangi bir hastalığa neden olan konuları ve sosyal/kültürel problemleri ortaya koymak da bu alanda yapılan çalışmaların ortak hedeflerinden biridir. Tıp, hastayı tedavi etmek ya da hastalığın ölümle sonuçlanmasını geciktirmek için çeşitli yöntemlere başvururken; tıbbi antropoloji, hastalığa yol açan kültürel etmenleri ortaya sererek, daha geniş kültürel/toplumsal perspektifte hastalığın nedenlerini araştırır. Bu yönüyle tıbbi antropoloji, Anderson ’un (1996:18) günümüzde tıbbi antropolojiyi tartıştığı yazılarında vurguladığı gibi, disiplinler arası (*interdisciplinary*) ve hatta çok disiplinli (*multidisciplinary*) takım çalışmasını gerektiren bir alandır.

Çeşitli vurgulamalarla ve üzerinde durulan konunun yönlendirmesiyle farklı terimlerle ifade edilebilen antropolojinin bu alt alanında, literatürde birbirinin yerine kullanılan ve kültürden kültüre farklılık gösteren çok sayıda kavram dikkati çekmektedir. Bu çalışma alanı, klinik antropoloji, sağlık antropolojisi, etno-tıp, geleneksel tıp, yerel tıp, alternatif tıp gibi pek çok farklı kavramla ifade edilmekte aynı zamanda tüm bunları içermektedir.

Sağlık ve hastalık kavramları, her kültürde bulunmakla birlikte farklı algılanan kavramlardır. Yani bir toplumdaki hastalık algısı ile başka bir toplumdaki hastalık algısı aynı olmayabilir. Toplumun hastalık hakkındaki değer yargıları, hastalığa bakış açısı ve seçilen tedavi şekli o toplumun kültürünün özelliklerini yansıtır. Öyleyse, kültürler arasındaki farklılıkları göz önüne alırsak, sağlık-hastalık kavramları ve bunun çevresindeki pek çok kavram da aynı derecede görelidir; kültürden kültüre farklılık gösterir. Bu bakış açısıyla diyebiliriz ki sağlık ve hastalık, en azından bir yönüyle kültürün bir ürünüdür.

Farklı bilim dallarındaki araştırmacılar, sağlık ve hastalık kavramlarını farklı biçimlerde tanımlamaya çalışmışlardır. Örneğin, Knight (1985:671), sağlık ve hastalıkla ilgili şu yargıya varır: “Sağlık, dünyanın yapısını oluşturan ve çeşitli zit kutuplar olarak kavramsallaştırılan bazı güçler ya da durumlar arasındaki doğru dengenin sürdürülmesine bağlıdır. Capra, sağlık kavramını bir süreç olarak ele alır. Capra (1989:138)’ya göre, sağlık bir insanın çevresiyle ilişkisine bakış açısına bağlı olarak değişir. Kültürden kültüre ve zaman içinde bu bakış değişir ve böylece sağlık anlayışları da değişir. Capra şöyle der: “(...) Madem ki, bir kişinin sağlıkla ilgili durumu önemli ölçüde doğal ve toplumsal çevreye bağlıdır; öyleyse bu çevreden bağımsız hiçbir mutlak sağlık düzeyi mevcut değildir. Organizmanın değişen çevresiyle ilişkileri, sağlık bozukluğunun belli aşamalarını içerecektir ve böylece biz sağlık ve hastalık arasında keskin bir çizgi çizemeyeceğiz.” Capra, sağlığın ve hastalığın sürekli değişebilen yönüne dikkat çekmiş ve sağlık tanımına dinamiklik kazandırmıştır.

Kasapoğlu'nun (2001: 32) vurguladığı gibi, iyi sağlığın varlığı ve yokluğu hakkındaki sorulara yanıtlar, o toplumda sağlık ve hastalıkla ilgili geçerli ve hâkim olan kavramlaşmalarla bağlıdır. Halk sağlığı alanında önemli çalışmaları olan Nusret Fişek (1989:7), sağlık hizmetinden yararlanma hakkının İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nde yer aldığını vurgulamakta ve sağlığı kısaca şöyle tanımlamaktadır: “Toplumun koşullarına ve sağlık sorunlarına uygun bir örgütlenme ve yönetimle, bir toplumdaki insanları hasta olsun ya da olmasın yaşadıkları çevreyle birlikte göz önüne alan; hasta olanların tedavi edilmelerine çalışan bir hizmettir”.

Sağlığı bir uyum sağlama meselesi olarak gören Illich 'e (1995:90) göre ise, sağlık ve acı, yaşanmış duyular olarak insanı hayvandan ayırır. Yazara göre sağlık, çevredeki değişimlere uyum sağlayabilme, büyüyebilme, yaşlanabilme, hastalanınca iyileşebilme, acı çekebilme ve ölümü huzurlu bir şekilde bekleyebilme yeteneğidir. Sağlık, her zaman geleceği de kapsar. Hastalıklara karşı tedbir almak; önceden aşı olmak ve ilaç almak buna örnektir. Parsons (1951;2001), hastalık-sağlık kavramlarını sosyolojik açıdan tanımlamıştır. Parsons, sağlığı işlevsel açıdan inceler: Sağlık, bireyin işlevsel olma yeteneğidir. Örneğin, günlük aktivitelerle başa çıkabilmek sağlık göstergesidir. Toplumda her bireyin üstlendiği rol ve sorumluluklarını yerine getirmesi bireylerin sağlıklı olduğunu gösterir.

Görüldüğü gibi “sağlık” kavramının tanımlanması bir sorun haline gelmiştir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tanımlayana kadar, sağlık ölümün ve hastalığın olmaması şeklinde genel bir algı düzeyi içinde tanımlanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü'nün 1988 raporuna göre, sağlık, yalnızca hastalığın olmayışı değildir. Fiziksel, zihinsel ve sosyal yönden tam iyilik halidir. Dünya Sağlık Örgütü'nün yaklaşımı, sosyal/kültürel ilişkilerin de önemini göstermiştir. Bu açıdan sağlık, “bir toplumdaki bireylerin biyolojik olarak hasta ya da sakat olmayışı değil, o toplumdaki bireylerin ruhsal, zihinsel, fiziksel, ekolojik, ekonomik, siyasal ve toplumsal bakımdan tam bir huzur ve denge halinde bulunmaları durumu” olarak tanımlanabilir (Lewis, 2001:59,60; Belek, 1998: 26). Sağlık kavramının, her gün bilinçli ya da bilinçsiz günlük dilde kullanıldığını vurgulayan Lewis (2001:59), “nasılsın?” sorusunun temelde sağlığı nitelediğini söyler. Yazara göre, “sağlık” hastalığı da içeren bir kavramdır.

Helman (1981) ve Read 'da (1966) vurgulandığı üzere, “hastalık” (*disease*) kültürel veya psikolojik olarak kabul edilmiş olan ya da olmayan, organizmanın patolojik halidir. “Sağlıksızlık” (*sicness*), sağlıktaki bozulma demektir. Sağlıksız olma hali, rahatsızlık ve hastalık olgularını da içeren, daha geniş kapsamlı bir terimdir. Rahatsızlık (*illness*) ise, sağlıksız olma halinin, kültürel ve sosyal olarak tanımlanmış ve koşullandırılmış algılayımlara veya deneyimlere ilişkin yönüne işaret etmektedir. Sözcük, iki farklı anlam içerir. İngilizce kökenli bu iki kavram arasındaki fark; *disease*, patolojik olarak hasta olma durumu; *illness*, bireyin kendini hasta hissetmesidir. Yani, tıbbi açıdan fizyolojik kökenli hastalık ile psiko-sosyal açıdan hastalık olmak üzere iki farklı anlamı vardır:

1. Belirli işaret ve semptomlarla kendisini gösteren patolojik durum (*disease*: doktordan dönerken saptanan hastalık)

2. Sağlıksızlığın, patolojik sürecin öznel deneyim içinde bireyce algılanması (*illness*: doktora giderken bireyin hissettiği rahatsızlık) (Özçelik, 2002:26).

Tarihsel Gelişim: Geçmişten Günümüze Tıbbi Antropoloji Çalışmaları

Tıbbi Antropolojinin bir alt disiplin olarak ortaya çıkmasından önce yazılmış olan

sağlık ve kültürle ilgili etnografilerin, hastalığın sosyal yönü, sembolik alanlar ve büyü ile ilgili çeşitli inançları kapsadığı görülmektedir. Özellikle büyü ile ilgili araştırmaların, hastalık tedavilerindeki uygulamaların geleneksel boyutunun anlaşılmasında büyük katkıları olmuştur. Antropolog ve doktor William Halse R. Rivers 1864-1922 yılları arasındaki araştırmaları ile 1915-1916 yıllarında verdiği derslerin notlarından yola çıkarak “Tıp, Büyü ve Din” (1924) adlı eserini yazmıştır. Rivers kitabında, ilkel tıptaki düşünceleri ve inançları, kültürün farklı basamaklarındaki insanların hastalığın üstesinden gelmek için başvurduğu işlemleri açıklamaya çalışmıştır. Daha sonraki yıllarda Evans Pritchard’ın 1937 yılında Afrika’da yaşayan Azande topluluğunda yapmış olduğu çalışmalar tıp tarihi ile ilgili etnografik araştırmaların kökenlerini oluşturmaktadır. İkel tıpta yoğun olarak gözlenen cadılık ve büyücülük üzerine Afrika etnografisi ile ilgili terminolojiyi Pritchard’ın yaptığı bu çalışmalardan öğreniyoruz (Pritchard, 1937).

Tıbbi Antropoloji alanında, bu güne kadar ses getiren çok güçlü bir alan araştırması yapılmadığını vurgulayan Perti&Gretel Pelto (1990:271), Tıbbi Antropoloji’nin temel araştırma problemlerinin ne olduğu sorusuna cevap olarak, şu temel sorunları göstermektedir:

- 1.Sıklıkla görülen hastalıkların önemli nedenleri nelerdir? (Örneğin, kimler sarılık olur, hipertansiyon kimlerde görülür, gibi)
- 2.Belirli hastalıklarla ilişkilendirdiğimiz zaman temel tedavi türleri nelerdir?
- 3.İnsanların farklı tedavi seçeneklerini tercih etme nedenleri nelerdir? Neden?
- 4.Bazı toplumlardaki korunma ve tedavi yöntemlerinin daha etkili olmasının temel nedenleri nelerdir?

Her toplum kendine özgü hastalık işaretlerine, belirtilere, hastalık tanımlamalarına ve sağaltma kalıplarına sahiptir. Tolga Ersoy (1998) sağaltma simgelerinin aynı zamanda güç/iktidar simgeleri olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, tıbbi uygulamalar bir anlamda ideolojik uygulamalar olarak da değerlendirilmektedir. Ayrıca, tıbbi antropoloji çalışmaları sağlıklı kişinin “sağsızlığına” ve “tedavisine” ilişkin kavramsal, simgesel düzenlemenin farkına varılmasını da sağlar. Ersoy, tıbbi sistemlerin, toplumun ideolojik/sosyal yapılanmasını gösterdiğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde Fransız filozof Foucault (2002), Kliniğin Doğuşu (*The Birth of the Clinic*) adlı eserinde, özellikle devletin kendi meşruiyetini pekiştirdiği kurumlardan biri olarak işaret ettiği “sistem olarak tıp kurumu”nu ele almaktadır. Yazar 18. yüzyılda kurumlaşmaya başlayan akıl hastanesi ve hastanelerde kalan hastaların, modern kapitalist toplumun disipline edici, ıslah edici ve denetleyici tekniklerle kapitalizmin ihtiyacı olan üretken ve itaatkâr insan tipine dönüştürülmeye çalışıldığını; böylece Avrupa’da “toplum dışı” kabul edilen kesimlerin gözetim altına alınmasının söz konusu olduğunu vurgulamaktadır.

Smith’ e göre, başlangıçta din ve tıp aynı disiplinin parçalarıdır; büyü de bu disiplinin yalnızca özel bir bölümü olmuştur. Birçok toplum için büyü ve din arasında belirgin bir çizgi çekmenin kolay olmadığını söyleyen pek çok araştırmacı arasında Rivers, her ikisini de kapsayacak şekilde “büyü-dinsel” (*magico-religious*) kavramını kullanmaktadır. Modern

*İngilizce ilk baskısı “*Medicine, Magic and Religion*” adıyla 1924 yılında yayınlanan kitap, Türkçe’de Epsilon Yayınevi tarafından 2004 yılında basılmıştır.

tıp uygulayıcılarının tutumuyla, büyü-dinsel tutum arasındaki fark, iki alanın hastalık algılamalarındaki farka dayanır. Yazara göre, çalışmasının temel amaçlarından biri tıbbi, büyü ve dinden ayırmayı başaramayanlar için, hastalık algılamasının doğasının ne olduğunu keşfetmeyi sağlamaktır. Rivers çalışmalarında, yerli kültürlerde hastalığın ne anlama geldiğini araştırmıştır. Din ve hastalığın anlamı nasıl bir araya gelir? Büyü ile ikisinin ortak özellikleri nelerdir? gibi sorulara yanıt arar (Smith; 2004: 8-19). Kitap, bir tıp tarihi ve tıbbi antropoloji tarihi kitabı olarak nitelenebilir. Yazar ilk kez tıbbin sosyal/kültürel bir olgu olduğuna dikkati çektiği kitabında tıbbin büyü ve din ile olan ilişkisinin değişik kültürlerin harmanlanmasına bağlı olabileceğini öne sürmektedir. Rivers, daha sonra bu görüşünden uzaklaşmıştır. Ona göre tıp, büyü ve din, insanın yaşadığı dünyaya karşı davranışlarını, düşüncelerini belirleyen geniş bir sosyal süreçler kümesidir. Bu terimler soyut terimlerdir. İnsanın hastalık karşısındaki tavrı, diğer sosyal fenomenler karşısındaki tavrıyla hemen hemen aynıdır. Rivers, bu noktada hastalığın kültürel olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre tıbbin özü hastalığa, bizim şimdi anladığımız şekliyle doğa yasalarına bağlı, doğanın diğer parçalarını ele aldığımız gibi ele alması gereken bir fenomen olarak bakmasıdır.

Araştırma alanı Malenezya ve Yeni Gine olan, ayrıca Avustralya ile karşılaştırmalar yaptığı görülen Rivers'a göre; insanın hastalığa ilişkin inançlarının 3 temel nedeni vardır: 1. Hastalığın doğrudan bir insanın eylemine bağlı olduğu inancı 2. Doğaüstü bir varlığın ya da kişileştirilmiş bir aracının etkisi (Tinsel güçler, *anima* ya da *mana*) 3. Doğal nedenler olarak adlandırılan nedenler (2004:16). Rivers'ın ele aldığı toplumlarda ve ilkel kültürün birçok toplumunda büyü ve hastalık arasında yakın ilişki olduğu algısı mevcuttur.

Alandaki ilk bilimsel/akademik çalışmalar 1864-1922 yıllarındaki Rivers'ın çalışmalarıyla başlatıldığında, ardından yukarıda değinilen 1937 yılında Evans Pritchard'ın yaptığı çalışmalar gelmektedir. 1937 yılında yazdığı "*Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande*" (Azandelerde Cadılık, Kehanet ve Büyü) kitabında Pritchard, Azande Tıbbı'ndan söz eder. AWA (*Azande Witchcraft Association*) yani Azande Büyücüler Birliği adında bir gruptan söz etmektedir. Pritchard, 1926-1930 yılları arasında veri toplamıştır. Azande kültürü, doğaüstü güçlere inanan bir kültürdür ve günlük yaşamlarının her noktasında doğaüstü güçlerle ilişkileri vardır. Pritchard, Azande tıbbını bize anlaşılır biçimde sunmakta; hastalığın temel nedeninin bu toplulukta büyü olarak görüldüğünü vurgulamaktadır. Azandeli'ye göre, bir insanın talihsizliği büyü denilen (*mangu*) ve bazı insanların (büyücü) vücudunda bulunan maddeye dayanır. Bunlar, insanlara zarar veren fiziksel oluşumlardır (Pritchard, 1937).

1940'lı yıllarda Batı-dışı toplumların tıbbında büyüsel karakterler ve inanç sistemleriyle ilgili çalışmaları Erwin Ackernecht'in (1942) araştırmaları vardır. 1930 ve 1940'lı yıllarda etiyojic çalışmaları ve tıp ile sosyoloji, psikoloji disiplinlerinin ortak çalışmaları görülmektedir. 1960'lardan sonra ise tıbbi antropoloji, işlevselcilik yaklaşımının da etkisiyle antropolojinin bir alt dalı olarak hızla gelişme göstermiştir. 1960'lı yıllarda hem biyoloji hem de antropolojik yaklaşımların etkisiyle uygulamalı antropolojinin yükselişi söz konusudur. Buna paralel olarak, kültür-çevre ilişkileri ve halk sağlığı çalışmaları başlamıştır. 1958 yılında Frank Livingstone'un kültür, biyoloji ve çevre ilişkisiyle ilgili çalışması da tıbbi antropoloji çalışmaları arasında klasiklerden biri olarak gösterilir. 1961'de Charles Frake'nin bilişsel teori çalışmaları ve hastalığın sınıflandırılması ile ilgili yaptığı kategori denemeleri alana önemli katkılar sağlamıştır. 1968'de Victor Turner'ın tedavi ve hastalığın

sosyal karakterlerini vurgulayan ve tedavi yöntemlerinin karmaşık sembolizmi üzerinde duran çalışması “*Drums of Affliction*” (Acının Sesleri) alanda çok tartışılan eserlerden biri olmuştur. Bu çalışmaların da etkisiyle Batı’da 1970’li yıllarda çeşitli ekoller ve topluluklar oluşmaya başlamıştır. Örneğin, 1971 yılında ABD’de “*Society for Medical Anthropology*” (Tıbbi Antropoloji Topluluğu) kurulmuştur (Winthrop, 1991:67-68).

1966’da “*Culture, Health and Disease*” (Kültür, Sağlık ve Hastalık) eseriyle Read’in araştırmaları, 1977’de Eisenberg’in “hastalık” ve “sağlıksızlık” kavramları arasındaki farkları açıkladığı çalışmaları ile; 1980’lerde kültür ekseninde hasta ve hekimlik çalışmalarıyla Arthur Kleinman’ın araştırmaları göze çarpmaktadır. Kleinman, “*Patients and Healers in the Context of Culture*” (Kültür Bağlamında Hastalar ve İyileştiriciler) adlı çok ses getiren çalışmasında, genel olarak hastaların davranışları ile “sağlıksızlık” kavramı üzerinde durmuş, sağlıksızlığa neden olan sosyal ve kültürel faktörleri araştırmıştır. Ona göre her toplumda sağlıksız olma durumu farklı biçimlerde değerlendirilmektedir. Bunun en temel nedeni, toplumlar arasındaki kültür farklılıklarıdır (Kleinman, 1981: ix-xvi). Aynı yıllarda Cecil Helman (1984), Kleinman gibi kavramlar arasındaki farklara dikkat çeken çalışmalar yapmıştır.

1990’lara gelindiğinde; Bolton & Singer’in editörlüğünü yaptıkları “*Rethinking AIDS Prevention: Cultural Approaches*” (AIDS’ten Korunmayı Yeniden Düşünmek: Kültürel Yaklaşımlar) (1992) adlı eser gibi, AIDS’le ilgili araştırmaları kapsayan çalışmalar ve çağımız hastalıkları olarak nitelenen hastalıkların nedenlerine ilişkin yapılan araştırmalardaki artış dikkati çekmektedir. Aynı yıllarda kadın konusunun artan şekilde araştırmalara dâhil edilmesi ve antropolojide “feminist antropoloji” çalışmalarının artmasıyla, 1990 ve sonrasında kadın sağlığı üzerine çalışmalar yapılmıştır. Ana-çocuk sağlığı, kadın hastalıkları, annelik, yoksulluk ve kadın gibi konularda önemli çalışmalar alana katkı sağlamıştır.

Kadının sağlık alanındaki önemli yeri, tıbbi antropoloji çalışmaları içinde sık sık vurgulanmaktadır. Örneğin, C. Shepherd McClain’in editörlüğünü yaptığı “*Women as Healers: Cross-Cultural Perspectives*” (Şifacı Olarak Kadın: Kültürler Arası Yaklaşımlar) (1989) adlı çalışma, kadının geleneksel olarak “iyileştirici” rolünden söz ederken, bu rolün tarihsel ve toplumsal olarak “görünmezliğine” de vurgu yapılmaktadır. Daha çok feminist bir bakış açısıyla, farklı toplumlardan örneklerle kadının sağlık alanındaki önemli rolü ve bilgi düzeyi bu çalışmada karşılaştırmalı olarak tartışılmıştır.

Türkiye’de daha çok 1970’lerden sonra yapılan ilk çalışmaların teması, modern sağlık hizmetlerinin geleneksel kesim tarafından kullanılmamasının nedenleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Modern sağlık hizmetlerinin kabulü ve reddi ile bunların nedenleri üzerine çalışmalar yapıldığı gözlenmektedir.

Yaptığı çalışmalarla Türkiye’deki Halkbilimin bilimsel temellere oturmasında önemli katkıları olan Sedat Veyis Örnek, Halkbilim çalışmalarını yirmi beş başlık altında sınıflandırmış ve Halk Hekimliği’ni “Halk Bilgisi” konusu içinde incelemiştir. “Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki” adlı çalışması, insana doğumundan ölümüne kadar eşlik eden “adet ve inanmalar”ı konu edinmektedir. Yazar, Sivas’ı araştırma alanı olarak seçmiş; büyü, batıl inanma, halk hekimliği ve geçiş dönemleri ile ilgili alan araştırması verilerini titizlikle sınıflamış, ev ve hayvanlarla ilgili inanmalara da yer vermiştir. Kitapta ayrıca din ve büyü ilişkisini de örneklerle açıklamaktadır (Örnek, 1966). Bunun yanı sıra “Geleneksel Kültürümüzde Çocuk”

(1979) isimli araştırmasının bir bölümü de, çocuk hastalıklarında başvurulan geleneksel tedavi pratiklerini kapsamaktadır. 1970'lerden sonra Türkiye'de hastalık ve sağlığın kültürel boyutu ile ilgili alan araştırmalarındaki artış gözden kaçmamaktadır (bkz.: Türkdoğan, 1972;1987; Gençler, 1974; Emiroğlu, 1987; Elmacı, 1976; 2000).

1980'li yıllardan sonra, Türkiye'de Sağlık ve Sosyal Bilimlerin birbirine yaklaşmasında psikolojik ve sosyolojik çalışmaların katkısı da dikkati çekmektedir (bkz.: Kasapoğlu, 1982; Baltaş, 2000; Özçelik, 2002). Türkiye'de kurumsallaşma aşamasında 1988 yılında önemli bir gelişme yaşanmış ve "Sağlık İçin Sosyal Bilimler Derneği" kurulmuştur. Dernek, sosyal bilimlerin yöntemlerini sağlık alanına uygulayarak toplumun sağlık düzeyinin yükseltilmesini amaçlamaktadır. (Gürsoy, 2005:92).

2000'li yıllarda yapılan çalışmalara gelince; beslenme bozuklukları, obezite ve yeme alışkanlıklarıyla ilişkili hastalıklar ve tedavileri konusunda araştırmalar yapıldığını görüyoruz. Postmodern gelişmelerin sağlık ve sosyal bilimlere biraz daha yakınlaştırmış olmasını da, hızla artan bu çalışmaların nedenlerinden biri olarak vurgulamakta yarar vardır. Son dönemlerde ise, özellikle tıp tarihi araştırmaları ile gündeme gelen konu, sanayileşme ve kapitalistleşme sürecinde Batı toplumlarındaki gelişmeler ve alternatif tıp yöntemleridir (Gürsoy, 2005:97,98).

Sonuç

Tıbbi antropolojinin genel olarak büyü, din ve sağlık ilişkisini konu alarak başladığı, hastalık ve sağlık kavramlarını tartışarak devam ettiği bir tarihsel süreci olduğu gözlenmektedir. Yerli topluluklarda büyücü-hekimler ve Şaman'ın iyileştirici özelliği, çeşitli kültürlerdeki halk hekimleri/sağaltıcıları ve lokman hekimlik, sonraki yıllarda ise *etno-botani* adı verilen yerel bitkisel tedavi yöntemleri ve bunların uygulayıcıları üzerine yapılan araştırmalar, sağlık ve hastalık ilişkisinin kültürel boyutlarını merkeze almaktadır.

İnsanlık tarihiyle beraber başlatılabilecek çeşitli hastalıkların tedavisindeki gelişmeler, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra "Modern Tıp" adı altında bilimsel olarak incelenmeye başlamıştır. Günümüzde modern tıp - geleneksel tıp tartışmalarının temelinde, bedeni bir "makine" gibi gören modern tıp anlayışının karşısında; daha bütüncül (holistik) bir bakış açısına sahip "geleneksel" ve yeniden üretilen biçimleriyle "tamamlayıcı" (*complementary*) ya da "popüler/alternatif" olarak ifade edilen iyileştirme yöntemlerinin yaklaşım farkı bulunmaktadır. Modern tıptaki bilimsel gelişmelere rağmen geleneksel tıbbın günümüzde varlığını korumasında önemli etkenlerden biri kökündeki bu anlayış farklılığıdır.

Modern tıbbın, bilimsel temellere dayanmadığı için eleştirdiği geleneksel iyileştirme pratiklerinin, halk tarafından uygulanma nedenlerinin bilimsel araştırmalarla anlaşılmasında özellikle sosyal bilimlerin yardımına ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu nedenle Tıbbi Antropoloji alanında yapılan ve yapılacak olan çalışmalar, kültürel vurgu temelinde hastalık sürecinin incelenmesine olanak sağlayacaktır. Bununla birlikte günümüzde Uygulamalı Antropoloji içinde değerlendirilen Tıbbi Antropoloji çalışmaları, modern tıbbın hızlı gelişimine rağmen, halk arasında değişerek ve dönüşerek, geçmişten günümüze uygulanmakta olan halk tıbbı

pratiklerini de açıklamakta temel bir rol üstlenmektedir. Halk kültürünün bir parçası olan ve çeşitli nedenlerle ihtiyaçtan doğan bu pratiklerin derlenmesi kültürel analizlerin doğru yapılmasına katkıda bulunacaktır.

Hastalığın nasıl algılandığı hastalığın “teşhis”ini, teşhis de “tedavi” sürecini belirler. Farklı toplumlardaki farklı hastalık ve sağlık algıları hastalık ve sağlığın yalnızca modern tıp uzmanlarınca belirlenip tedavi edilemeyeceğini göstermektedir. Bates’in (2009:493) de vurguladığı gibi, “insanlar, hastalıklara kültürün öngördüğü şekilde yakalanır”.

KAYNAKÇA

- Anderson, Robert, *The Aims and Achievements of Medical Anthropology-Magic, Science and Health*, ABD: Harcourt Brace College. 1996.
- Baltaş, Zuhâl. *Sağlık Psikolojisi*, Ankara Remzi Kitabevi. 2000.
- Bates, Daniel G. *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2009.
- Barnard, A. & J. Spencer (ed). *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. New York: Routledge. 2000.
- Belek, İ., E. Naıçacı vd. *Türkiye İçin Sağlık Tezi*. İstanbul: Sorun Yayınları.1998.
- Bolton, R & M. Singer (ed). *Rethinking AIDS Prevention: Cultural Approaches*. New York: Gordon & Breach. 1992.
- Burton, John, “Sağlık Eğitimi ve Toplumların Kültürü” (çev. B. Bengisu), *Halk Sağlığı Bilimi ve Uygulaması*. Cilt: 1, yayın no: 45. Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Hıfzısıhha Okulu Yayınları, s. 276-285. 1970.
- Capra, Fritjof. *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*. (çev: M. Armağan) İstanbul: İnsan Yayınları.1989.
- E. E. Evans-Pritchard. *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande*. Oxford: Clarendon, 1937.
- Elmacı, Nuran. *Diyarbakır Kentinin Üç Farklı Köysel Grubunda Doğumla İlgili Değer ve Tutumlar*. Yayınlanmamış doktora tezi. Diyarbakır Tıp Fakültesi, Diyarbakır, 1976.
- “Tıbbi Antropolojinin Araştırma Alanları ve Toplum Sağlığına Katkıları”. *Folklor/ Edebiyat*, cilt: VI sayı: 22. Ankara: Şahin Matbaası. 2000.
- Emiroğlu, Vedia. “Tıbbi Antropolojinin Gelişimi, Alanı ve Tıbbi Antropolojide Kuramsal Yaklaşımlar”. *HÜ Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Dergisi* 2,3. Ankara. 1987.
- Ersoy, Tolga, *İktidarı, Tıp ve Kültür*. İstanbul: Sorun Yayınları. 1998.
- Fişek, Nusret H. *Türk Halkının Sağlık Düzeyi Nasıl Yükseltilebilir?*, Ankara: Türkiye Sosyal, Ekonomik, Siyasal Araştırmalar Vakfı. 1989.
- Foucault, Michel, *Kliniğin Doğuşu*. (Çev.: Temel Keşoğlu), İstanbul: Doruk Yayınları. 2002.
- Frake, Charles, “The Diagnosis and Disease Among the Subanon of Midanao”. *American Anthropologist*, 63, s. 113 – 132. 1961.
- Gençler, Ahmet. *Diyarbakır ve Çevresinde Sosyalleştirilmiş Sağlık Hizmetlerini Etkileyen Toplumsal ve Kültürel Faktörler*. Yayınlanmamış doktora tezi. Diyarbakır Tıp Fakültesi, Diyarbakır. 1974.
- Gürsoy, Akile, “Günümüzde Sosyal Bilimler ve Sağlık”, *Gelenekten Geleceğe Antropoloji*. İstanbul: Epsilon Yayınları. 2005.
- Helman, Cecil, *Culture, Health and Illness*. Bristol: John Wright & Sons. 1984.

- Illich, Ivan. *Sağlığın Gaspsı* (Çev. S. Sertabiboğulları), İstanbul: Ayrıntı. 1995.
- Kasapoğlu, M. Aytül. *Sağlık Örgütlerinde Personelin Sosyal İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. 1982.
- Kleinman, Arthur, *Patients and Healers in the Context of Culture-An Exploration of the Borderland between Anthropology, Medicine and Psychiatry*. Londra: University of California. 1981.
- Knight, Chris. "Menstruation as Medicine". *Social Science and Medicine*, Cilt: 21, No:6. 1985.
- Lewis, Gilbert. "Health-An Elusive Concept". *Health and Ethnicity*. Helen Macbeth (ed.), Londra: Sage. 2001.
- Levinson, D & M, Ember, "Medical Anthropology", *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. Cilt: 3, New York: Henry Holt Company, s. 759-763. 1996.
- Livingstone, Frank. "Anthropological Implications of Sickle Cell Gene Distribution in West Africa". *American Anthropologist*, 60, 1958: 533 – 562.
- McClain, Shepherd Carol (ed.), *Women as Healers: Cross-Cultural Perspectives*. Londra: Rutgers University. 1989.
- Örnek, Sedat Veyis, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtil İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. 1966.
- , *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara: Sevinç Matbaası. 1979.
- Özçelik, Nurşen Adak, *Sağlık Sosyolojisi, Kadın ve Kentleşme*. İstanbul: Birey Yayıncılık. 2002.
- Parsons, Talcott. *The Social System*. Londra: Kegan Paul. 1951.
- Pelto, Pertti & Gretel Pelto, "Methods in Medical Anthropology", *Medical Anthropology, A Handbook of Theory and Method* (editör: Thomas M. Johnson). 1990.
- Read, Margaret, *Culture, Health and Disease. social and cultural influences on health*. Londra: Tavistock. 1966.
- Rivers, William H. R. *Tıp, Büyü ve Din* (Çev. İ. Enis Köksaldı), İstanbul: Epsilon Yayımevi. 2004 (1924).
- Smith, Eliot. "Önsöz" Rivers, William H. R. , *Tıp, Büyü ve Din* (Çev. İ. Enis Köksaldı) içinde, İstanbul: Epsilon Yayımevi. 2004 (1924). s. 8 -19.
- Turner, Victor, *Drums of Affliction: A Study of religious Processes Among the Mdembu of Zambia*. Oxford: Clarendon. 1968.
- Türkdoğan, Orhan, *Doğu Anadolu 'nun Sağlık-Hastalık Sisteminin Toplumsal Araştırması, Erzurum 'da Bir Kasabanın Medikal Sosyolojik Yapısı*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi. 1972.
- "Tıbbi Folklor Açısından Sağlık-Hastalık Sistemi", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt: Gelenek, Görenek ve İnançlar*, Ankara: Başbakanlık Basımevi. s. 403-411. 1987.
- Winthrop, R. H, *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology*. New York: Greenwood. 1991.

Özet

Bu çalışmada Tıbbi Antropoloji alanında geçmişten günümüze dek yapılan araştırmalar karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Sağlık ve hastalık kavramlarının kültürel açıdan tanımlanması ve farklı toplumlardaki farklı algılamalar ışığında, sağlık-hastalık alanındaki çalışmalarda “yerel tıp” (*ethnomedicine*) veya “halk tababeti/sağaltmacılığı” (*folk medicine*) olarak da adlandırılan geleneksel tıp (*traditional medicine*), “kültür” vurgusunun önemi çerçevesinde tartışılmıştır. Halk kültürünün içinden çıkmış olan geleneksel tıp uygulamaları ve bunların modern tıpla karşı karşıya geldiği noktalar, geleneksel-modern tıp ayrımı, sağlık ve hastalık kavramlarının ve süreçlerinin kültürel boyutları sosyal bilimlerin pek çok alanında ilgi duyulan konulardan olmuştur. Halkbilim’in temel çalışma alanlarından olan “Halk Hekimliği” de tarihsel süreci içinde sağlık ve hastalık ilişkisini kültürel boyutuyla konu edinmiştir. Sağlık ve kültür ilişkisini konu edinen ve günümüzde kendi başına bir alt alan olarak nitelenen “Tıbbi Antropoloji”, sağlık ve hastalık ile bunun kültürle olan ilişkisini çeşitli yönleri ve geniş boyutuyla ele alan, özetle hastalık sürecinin incelenmesinde “kültürel” etmenleri araştıran antropolojinin alt alanı olarak nitelendirilebilir.

Anahtar Kelimeler :Tıbbi Antropoloji, Geleneksel Tıp, Sağlık ve Kültür

Abstract

The Field Which Health and Culture Meets: Medical Anthropology

This article comparatively evaluates the studies of medical anthropology from past to today. I discuss that “health” and “illness” terms are described as a cultural context. This article based upon different perceptions of ethno-medicine, folk-medicine and traditional medicine in different societies. Traditional and modern medical practices and process, health and illness as a cultural context have become contemporary subjects for different branches of social sciences. Folk-medicine basing on relations between health and culture is one of the basic fields of Folklore.

Keywords: Medical Anthropology, Traditional medicine, Health and culture,